

STANISŁAW KULPACZYŃSKI SDB

AKTUALNY I POSTULATYWNY OBRAZ KATECHETY

Poniższa refleksja jest kontynuacją retrospektywnego obrazu katechety. Jednak wspomnienia są zwykle mniej dokładne niż aktualne fakty przeżywane podczas obecnego udziału w katechezie szkolnej. Czas bowiem zaciera wiele śladów w pamięci lub też je zniekształca. Dlatego należy się spodziewać, że wypowiedzi badanych, zapytanych o aktualny obraz własnego katechety, powinny być rzetelne i wyraziste.

Obecnie pragnie się przedstawić najpierw aktualny a następnie postulatywny obraz katechetów badanych katechizowanych. Na całość tego opracowania złożą się: skrótowe ukazanie odpowiedzialnej i specyficznej misji katechety, wieloaspektowy obraz aktualnych katechetów oraz postulatywna, jakby wymarzona jego wizja.

SPECYFIKA MISJI KATECHETY

Katechizacja jest jedną z ważnych dziedzin działalności Kościoła. Stanowi specyficzną formę realizacji zbawczej misji poleconej przez Chrystusa Apostołom i uczniom. Obecnie misję tę pełnią katecheci. Nauczają oni na podstawie udzielonej im przez biskupów misji kanonicznej i mają to czynić systematycznie, programowo, wprowadzając chrześcijan we wszystkie elementy życia chrześcijańskiego¹

Obecnie tę misję pełnią katecheci w ramach nauczania szkolnego. Jest to praca, którą należy mniej nazywać zawodem, a bardziej powołaniem. Różni się bowiem ona od zawodu nauczycielskiego pod wieloma względami, bo jest przede wszystkim misją religijną i kościelną² Zadania, które stawia przed katechezą Kościół, a także i szkoła, są ogromne i wymagają od katechetów

¹ *Adhortacja apostolska Jana Pawła II o katechizacji w naszych czasach „Catechesi tradendae”* Warszawa 1979, nr 21.

E. Majcher, *Osobowość katechety*, [w:] *Katecheza w szkole*, red. J. Krucina, Wrocław 1992, s. 148.

wszechstronnego przygotowania. Od poziomu wypełnienia tych zadań zależy kształt osobowości i w ogóle wychowanie dzieci i młodzieży. Specyfice realizacji tej misji mogą sprostać te osoby, które są odpowiednio przygotowane osobowościowo, teologicznie, psychologicznie, pedagogicznie i dydaktycznie.

W różnych badaniach dzieci i młodzież stawiają katechetom wysokie wymagania i czasami są krytyczni wobec ich wad i braków³ Aktualna sytuacja katechezy w szkole rysuje najbardziej rolę katechety jako nauczyciela, podobnego urzędowo do innych, ale zarazem całkiem innego w swojej specyficznej misji zbawczej, kościelnej. Już od dawna lista wymagań wobec katechety-nauczyciela jest bardzo duża i ambitna⁴

Nie tylko nauczanie, ale i wychowanie należy do obowiązków Kościoła⁵ Dlatego katechetów nazywa się wychowawcami ukazującymi ludziom drogi zbawienia. W środowisku szkolnym stosunki interpersonalne muszą być prawidłowe, by służyły wychowaniu⁶. Należy przy tym stale pamiętać, że jest to wychowanie, które ma utwierdzać w wierze, nadziei i miłości. Potrzebna jest więc z jednej strony ścisła łączność z Chrystusem-Najdoskonalszym Wychowawcą, z drugiej właściwy kontakt, oparty na dobrym poznaniu i miłości, z wychowankami oraz z innymi wychowawcami⁷

Coraz częściej podkreśla się misję katechety jako świadka. Kościół bowiem został posłany do głoszenia zbawienia przede wszystkim przez świadectwo⁸ Celem świadectwa katechety jest przybliżenie uczniom Chrystusowego zbawienia i przez rozwój wiary doprowadzenie do udziału w jego owocach. To dzieje się najczęściej przez przykład słów i czynów katechety. Mimo, że dawanie ewangelicznego świadectwa w świecie jest powołaniem i zadaniem każdego chrześcijanina, a szczególnie katechety, to jednak przypuszcza się, że katecheta jest widziany przez uczniów w szkole częściej jako nauczyciel, mniej jako wychowawca, a najmniej jako świadek.

Podjęte badania empiryczne pomogły zweryfikować tę hipotezę.

³ J. Baniak, *Katecheta widziany oczami młodzieży katechizowanej*, „Katecheta”, 39, 1995, nr 4, s. 212-216.

⁴ J. Walczewski, *Katecheta idealny*, „Katecheta”, 5, 1961, nr 4, s. 322.

⁵ Pius XI, *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Kielce 1947, s. 34.

⁶ E. Marek, *Zaburzenia interakcji nauczyciela z uczniami*, „Edukacja i dialog”, 46, 1993, z. 3, s. 25.

⁷ P. Młynarz, *Współpraca szkoły i Kościoła w dziedzinie wychowania*, „Wychowawca”, 1, 1993, nr 1, s. 28.

⁸ J. Majka, *Świadectwo chrześcijańskie jako element ewangelizacji*, [w:] *Ewangelizacja*, red. J. Krucina, Wrocław 1980, s. 80.

WIELOASPEKTOWY OBRAZ AKTUALNYCH KATECHETÓW

Częściami mozaiki obrazu aktualnych katechetów będą:

rozumienie roli katechety jako nauczyciela, wychowawcy i świadka oraz stosunek badanych do jego wyglądu zewnętrznego.

Na pytanie: „Kim jest dla Ciebie katecheta?” uzyskano odpowiedzi od 800 osób z następujących środowisk: klasy VII i VIII po 100 osób z Władysławowa⁹, klasy III i IV z liceów, po 100 osób, w Ostrowcu Świętokrzyskim¹⁰, klasy III i IV, po 100 osób, z wybranych techników lubelskich¹¹ oraz z klas I – IV, po 50 osób, z wybranych liceów w Radomiu¹².

Wyniki uzyskane od tych 800 osób katechizowanych potraktuje się zbiorczo, wyróżniając dwie grupy: szkołę podstawową, odtąd oznaczaną literą P i młodzież szkół średnich literą Ś. Wyniki uzyskane od młodzieży z trzech środowisk będą poddane wtórnej analizie i zamiast trzech danych (np. procentów), dotyczących wybranej kwestii, uwidoczni się jedną, stanowiącą średnią.

Badani uznali (było od 12 do 5 kategorii odpowiedzi), że katecheta najbardziej jest nauczycielem wiary lub nauczycielem przybliżającym do Boga (P 34,9%; Ś 40,7%), dalej nauczycielem religii (P 23,0%; Ś 27,3%), doradcą rozwiązującym problemy (P 19,4%; Ś 14,3%), zwykle osobą duchowną (P 11,3%; Ś 5,6%), osobą z powołaniem (P 10,7%; Ś 4,4%). Mniej liczne wypowiedzi mówiły o przyjacielu, wychowawcy moralności, wzorze do naśladowania, człowieku wykształconym.

Najczęściej wypowiedziano się w ten sposób: „Katecheta jest dla mnie nauczycielem wiary, który głosi i wyjaśnia słowo Boże” (Ś Ch 28 i 37; VIII Ch 95)¹³ „Jest nauczycielem, który uczy, religii” (VIII Dz 42); „wykłada swój przedmiot – religię” (Ś IV Dz 160)¹⁴; „Katecheta jest dla mnie osobą, która pomaga mi rozwiązywać wątpliwości dotyczące problemów wiary i codziennego życia” (VIII Ch 61) i „wyjaśnia niejasne sprawy i jest opiekunem na którego zawsze można liczyć” (Ś Dz 3)¹⁵

Badanych poproszono o ocenę prowadzenia katechez przez aktualnych katechetów. Dokonali tego stosując najczęściej tradycyjną skalę ocen: bardzo

A Górską, *Obraz katechety retrospektywny, aktualny i postulatyczny w opinii badanych klas VII i VIII*, Lublin 1995, (mps).

¹⁰ A Wójtowicz, *Katecheta w opinii młodzieży z III i IV klas liceum W. Broniewskiego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, Lublin 1994, (mps), s. 70.

¹¹ G. Pyrzyńska, *Obraz katechety w wypowiedziach młodzieży z wybranych techników lubelskich*, Lublin 1994, (mps), s. 67.

¹² A. R. Kuleta, *Obraz katechety w wypowiedziach młodzieży z wybranych techników radomskich*, Lublin 1995, (mps), s. 64.

¹³ Pyrzyńska, art. cyt., s. 66; Górską, art. cyt., s. 63.

¹⁴ Wójtowicz, art. cyt., s. 71; Górską, art. cyt., s. 64).

¹⁵ Górską, art. cyt., s. 66; Kuleta, art. cyt., s. 65.

dobry, dobry, dostateczny, źle lub nie radzi sobie. Tutaj wystąpiło dość duże zróżnicowanie środowiskowe, dlatego przedstawi się to bardziej konkretnie bez łączenia wyników z trzech środowisk. Najniżej ocenili sposób realizacji katechez uczniowie klas VII i VIII dając 18,5% ocenę bardzo dobrą, 24,0% dobrą, 38,0% dostateczną (lub kiepsko, nudnie) i 14,4% stwierdziło, że „nie radzi sobie”¹⁶ Młodzież klas III i IV z Ostrowca Świętokrzyskiego zadeklarowała 16,5% bardzo dobrych ocen, 54,0% dobrych, 18,5% dostatecznych i 8,5% „złych” stopni¹⁷ Klasy I-IV z techników Radomia dały 21,5% bardzo dobrych, 42,5% dobrych, 6,8% dostatecznych i 14,5% złych („nie radzi sobie”)¹⁸ Młodzież z techników lubelskich wystawiła następujące oceny realizacji katechez: 42,9% bardzo dobrze, 32,4% dobrze, 8,4% słabo, 4,8% źle¹⁹

Można przypuszczać, że jest wiele prawdy w tych ocenach i mogą być one podstawą do rachunku sumienia dla tych katechetów oraz dla wielu innych, pracujących w podobnych warunkach.

Z licznych wypowiedzi badanych uzasadniających swoje oceny warto przytoczyć tylko symbolicznie dwa cytaty. „Mój katecheta z prowadzeniem lekcji radzi sobie całkiem dobrze. Podziwiam go za to, gdyż nasza klasa jest «roz-brykaną» klasą i chyba z punktu widzenia nauczyciela trudno się prowadzi u nas lekcje” (VIII Dz 9); „Uważam, że mój aktualny katecheta nie radzi sobie z prowadzeniem katechez. Polega ona na podyktowaniu kilku stron do zeszytu. Nie odpowiada mi jego słownictwo i żarty, które są nie na właściwym miejscu” (II LO Dz 36)²⁰

W odpowiedzi na kolejne pytanie respondenci sugerują, jakie są najistotniejsze elementy w pracy katechety. W tej kwestii we wszystkich środowiskach na czoło wysunęły się: umiejętność przekazywania wiadomości (pisano też: umiejętność dobrego nauczania) (P 33,8%; Ś 30,8%)²¹, dobre podejście do uczniów, niekiedy nazywane zdolnością zrozumienia młodzieży i porozumienia się z nią (P 27,0%; Ś 26,8%)²². Dalej ujawniły się (wszystkie poniżej 20,0%) różnorodne ogólne lub szczegółowe cechy, np. dobry charakter (Ś 18,0%), cierpliwość (P 17,6%; Ś 6,5%), umiejętność współpracy, powołanie, wiara, pobożność, poczucie humoru, przykład życia katechety, szczerłość i inne.

Młodszy pragną, aby katecheta „dobrze i zrozumiale tłumaczył prawdy Boże” (VIII Ch 99), „rozumiał swoich uczniów i ich problemy” (VIII Dz 3)²³

¹⁶ Górską, art. cyt., s. 66.

¹⁷ Wójtowicz, art. cyt., s. 72.

¹⁸ Kuleta, art. cyt., s. 70.

¹⁹ Pyrzyńska, art. cyt., s. 69.

²⁰ Górską, art. cyt., s. 66; Kuleta, art. cyt., s. 71.

²¹ Górską, art. cyt., s. 59; Wójtowicz, art. cyt., s. 74; Kuleta, art. cyt., oraz Pyrzyńska, art. cyt., s. 71. Dane zaczerpnięto z zamieszczonych w pracach tabelach.

²² Tamże. Dane z tabel wspomnianych wyżej wszystkich prac.

²³ Górską, art. cyt., s. 70.

Starsi pragną, „...by umiejętnie przekazywał wiedzę, nawiązywał dialog, dawał wyczerpujące i dobre odpowiedzi” (IV Ch 181); „ważne jest zrozumienie i cierpliwość” (III Dz 12)²⁴.

Lista tych elementów ważnych dla pomyślnej pracy katechety jest duża i można by ją zhierarchizować, ale najczęściej podkreślano sprawę dobrego prowadzenia katechezy, umiejętność nauczania i całą paletę cech charakteru.

Jeszcze raz powtórzono w nieco innej formie pytanie w podobnej kwestii, mianowicie, od czego najbardziej zależy postawa dobrego katechety. Okazało się, że badani eksponują dobry kontakt z katechizowanymi (P 22,0%; Ś 20,9%), pozytywne cechy charakteru (P 20,3%; Ś 20,0%), wiarę i powołanie (P 7,8%; Ś 13,3%), sposób przekazu wiedzy (P 11,2%; Ś 5,4%) i inne rzadziej wymieniane, jak postawy katechizowanych, środowisko, zasób wiedzy.

Rola katechety, który obecnie katechizuje w szkole, jest widziana jako: nauczyciel religii, wiary (P 58,4%; Ś 65,5%); wychowawca (P 30,9%; Ś 13,9%); świadek Chrystusa i Kościoła (P 4,0%; Ś 3,5%).

W środowisku szkolnym katechizowani wiedzą, że katecheta jest jednym z nauczycieli, jednak nie interesują się zbytnio jego relacjami z gronem pedagogicznym. Na pytanie o ocenę tych relacji odpowiadają, że „nie orientuję się” lub „nie wiem” (P 28,5%; Ś 50,4%). Natomiast część badanych orzeka, że są one bardzo dobre (P 22,0%; Ś 25,4%), dobre (P 30,0%; Ś 18,5%) lub różne (P 7,0%; Ś 9,2%).

Pewien aspekt obrazu katechety stanowią jego relacje z katechizowanymi poza szkołą. Badani próbowali ocenić tę sytuację mówiąc, że są one bardzo dobre (P 52,5%; Ś 22,1%), dobre (P 14,5%; Ś 12,1%) słabe lub ich brak (P 21,0%; Ś 38,5%).

W ramach pozytywnych relacji mają szansę pojawiać się inicjatywy wychowawcze katechety. Część badanych mówi jednak, że ich nie ma (P 27,8%; Ś 23,2%) ale inni podają, że są to spotkania o charakterze religijnym (P 11,2%; Ś 25,4%), wycieczki lub pielgrzymki (P 7,2%; Ś 19,1%), oazy, schole, chórki (P 9,8%; Ś 4,2%) i inne rodzaje, jak wyświetlanie filmów, konkursy, spotkania rekreacyjno-sportowe.

Teoretyczne prezentowanie katechety jako nauczyciela, wychowawcy i świadka jest rozumiane pod względem stopnia świadomości tych ról, właśnie w takiej kolejności. Uczniowie najbardziej widzą w nim nauczyciela, potem wychowawcę, a najmniej świadka.

Jako nauczyciel, zdaniem badanych, katecheta przekazuje wiedzę o Bogu i Kościele (P 42,5%; Ś 68,2%)²⁵, uczy moralności, dobrego postępowania

²⁴ Pyrzyńska, art. cyt., s. 73.

²⁵ Górska, art. cyt., s. 86; Wójtowicz, art. cyt., s. 79; Kuleta, art. cyt., s. 73; Pyrzyńska, art. cyt., s. 76. Uwzględniono dane z tabel tam zamieszczonych.

(P 16,1 %; Ś 22,5 %), jest jak inni nauczyciele, ale przekazuje wiedzę religijną (P 25,3 %; Ś 10,5 %).

Jako wychowawca katecheta wychowuje na dobrych chrześcijan, czyli w wierze i moralności (P 76,6 %; Ś 71,2 %) lub traktowany jest jako ktoś, kto posiada umiejętność ogólnego wychowywania (P 12,2 %; Ś 13,4 %). Jednak dość duża część badanych (P 19,5 %; Ś 17,1 %) nie wie lub nie daje odpowiedzi na określenie katechety jako wychowawcy.

Katecheta jako świadek głównie jest widziany jako ten, który świadczy o Chrystusie i Kościele (P 25,7 %; Ś 63,2 %)²⁶, głęboko wierzy w Boga (P 17,8 %; Ś 32,2 %), jest przez Niego powołany (P 11,6 %; Ś 9,1 %), reprezentuje Kościół (P 10,9 %; Ś 7,2 %).

W związku z tym tworzeniem obrazu katechety zapytano również o ocenę jego wyglądu zewnętrznego. Okazało się, że dla ponad połowy badanych jest on „bez znaczenia” (P 52,7 %; Ś 50,2 %)²⁷. Ocenę pozytywną wystawiło 27 % uczniów z klas VII i VIII oraz 49,2 % badanej młodzieży. Natomiast negatywna częściej wystąpiła w podstawówce (11,6 %) niż w szkołach średnich (1,9 %).

Z końcowych pytań kwestionariusza – ankiety można zarysować wymarzony obraz katechety.

IDEALNY OBRAZ KATECHETY

Najpierw badani podali trzy najważniejsze cechy dobrego katechety. Katechizowani z klas VII i VIII utworzyli swoimi wypowiedziami następującą hierarchię najpozytywniejszych dla katechety cech (są to zsumowane wybory z trzech rang): dobroć i życzliwość (87)²⁸, poczucie humoru (67), zdolność nawiązywania kontaktu z młodzieżą (66), cierpliwość (54), umiejętność przekazu wiedzy (53), zrozumienie i empatia (45), szczerłość (39), wyrozumiałość (39), sprawiedliwość (37), wszechstronna wiedza (25), zdolności organizacyjne (23), pobożność (22). Natomiast w tej grupie w pierwszej randze znalazły się: dobroć i życzliwość, poczucie humoru, szczerłość, zdolność kontaktu, wszechstronna wiedza, cierpliwość i inne.

Badana młodzież, w ujęciu globalnym, w sumie rang, wskazała następującą kolejność cech dobrego katechety: dobroć i wyrozumiałość (3 razy na pierw-

²⁶ Górńska, art. cyt., s. 90; Wójtowicz, art. cyt., s. 87; Kuleta, art. cyt., s. 83; Pyrzyna, art. cyt., s. 84.

²⁷ Górńska, art. cyt., s. 93; Wójtowicz, art. cyt., s. 92; Kuleta, art. cyt., s. 100; Pyrzyna, art. cyt., s. 94.

²⁸ Górńska, art. cyt., s. 104. Liczba w nawiasie oznacza sumę wyborów danej cechy, np. dobroć i życzliwość wybrano 87 razy.

szym miejscu)²⁹ Dalej są pewne różnice, gdyż w środowisku Ostrowca Świętokrzyskiego preferowano następujące cechy: wyrozumiałość (106), umiejętność przekazu wiedzy (99), czynność (75), umiejętność podejścia do młodzieży (56), szczerłość (48), cierpliwość (43), poczucie humoru (42), spokój wewnętrzny (41), sprawiedliwość (21), skromność (19). Natomiast radomscy licealiści wyliczyli cechy idealnego katechety w takiej kolejności: dobroć (170), cierpliwość (58), humor (51), wiedza (42), kontaktowność (37), szczerłość (32), umiejętność katechizowania (29), tolerancyjność (27), otwartość (23), wiara (16), zaufanie (11), zaradność (8), sprawiedliwość (8), skromność i elokwencja (po 6). W Lublinie zaś młodzież tak ułożyła kolejność cech dobrego katechety: wyrozumiałość (83), umiejętność podejścia do młodzieży (74), sympatyczność (72), umiejętność przekazu wiedzy (49), humor (47), wykształcenie (44), szczerłość (42), cierpliwość (33), wiara (30), pracowitość (23), sprawiedliwość (22), zdolności organizacyjne (19), stanowczość (11).

Wymarzony obraz katechety obok wcześniej przedstawionych cech pozytywnych został uzupełniony także zestawem najbardziej rażących wad³⁰, nad którymi, zdaniem respondentów, katecheci powinni pracować. Trzeba przyznać, że nie wszyscy katechizowani mieli odwagę podać to, co najbardziej ich razi i czego nie chcieliby widzieć u swoich katechetów. W klasach VII i VIII była to prawie połowa badanych, w Ostrowcu około 25%, w Radomiu około 8% a w Lublinie około 40%.

Badani z końcowych klas szkoły podstawowej kolejno, według zsumowanych rang, za najbardziej rażące cechy katechety uznali: zarozumiałość (44), zbytnią surowość (38), nieumiejętność kontaktów z uczniami (37), brak wyuczucia (35), niecierpliwość (34), podnoszenie głosu (31), złośliwość i niesprawiedliwość (po 29), nieumiejętność zainteresowania katechezą (28), nieszczerłość (22), brak humoru (20), brak wyrozumiałości (19). U młodzieży wystąpiło pewne zróżnicowanie, dlatego nie uszczegóławia się liczby wyborów. Warto jednak zaznaczyć, że w pewien sposób dominowały: zarozumiałość, niewłaściwy sposób prowadzenia katechez, niewłaściwe podejście do uczniów, nerwowość, dyktatorskość, nieszczerłość, niewyrozumiałość, niesympatyczność i inne.

Uogólniając zarysowany obraz katechety można powiedzieć, że badani domagają się, aby posiadał on najpierw cechy dobrego człowieka, a następnie autentycznego chrześcijanina. Pragną, by umiał nawiązywać serdeczny kontakt z uczniami, by świadczył o wierze. Ma ona być znawcą nauki Bożej, ale też

Wójtowicz, art. cyt., s. 105; Kuleta, art. cyt., s. 95; Pyrzyna, art. cyt., s. 97. Dane z zamieszczonych tam tabel sygnalizuje się tylko skrótowo, sumując liczbę wyborów z trzech rang uzyskanych dla danej cechy.

³⁰ Górska, art. cyt., s. 106; Wójtowicz, art. cyt., s. 109; Kuleta, jw., s. 98; Pyrzyna, art. cyt., s. 100. U wszystkich tych autorów wyliczane cechy są podane kolejno w układzie trzech rang.

dobrym dydaktykiem, umiejętnie katechizującym z poczuciem humoru, sprawiedliwie, bez wywyższania się, z miłością, „ma być cierpliwym, dobrze przekazującym wiedzę o Bogu, zrównoważonym i mądrym, rozumiejącym problemy młodzieży i je rozwiązującym, spokojnym i zachęcającym nas do miłości i uwielbienia Boga” (VIII Dz 30)³¹ W każdym czasie obraz katechety musi być doskonały z zachowaniem wierności Chrystusowi-Mistrzowi i otwartemu na rozwój wiary człowiekowi.

Sommario

Questo articolo è la continuazione del tema sull'immagine retrospettiva del catechista. L'Autore dapprima ricorda la specifica missione del catechista, in quanto vocazione da parte di Cristo e della Chiesa. Sottolinea, che il catechista più spesso viene chiamato l'insegnante, l'educatore e il testimone. Questo ordine viene dalle risposte dei catechizzandi.

Molto ricca l'immagine dei catechisti d'oggi è presa dallo studio di risposte dei 800 allievi di quattro ambienti (l'ultime due classe della scuola media, del liceo e di scuola tecnica). Respondenti vedono il catechista come l'insegnante della fede, un consulente, l'uomo di vocazione. Nella valutazione di essi sono molto severi. Il voto summa cum laude, hanno ricevuto da loro solo 20-25% dai catechisti. Come più importanti elementi del lavoro catechistico vedono: la capacità di trasmettere il contenuto della catechesi, buona relazione con gli allievi, buon carattere, la pazienza, la fede, l'umore ed altre. Nella scuola loro vedono il catechista come l'insegnante di fede, l'educatore e il testimone di Cristo e della Chiesa. L'importanti sono anche le relazioni dei catechisti con gli allievi fuori di scuola. Più precisamente l'allievi caratterizzano il catechista come l'insegnante, meno come l'educatore o il testimone. Il viso esterno del catechista, almeno per metà dei esaminati, non vale per niente.

Tra i segni negativi che danno più fastidio, rispondenti hanno elencato i seguenti: la presunzione, la severità, l'incapacità nei relazioni con i studenti, l'impazienza, alta voce, l'ingiustizia, la mancanza del umore e altri.

In genere si puo constatare, che esaminati vogliono vedere il catechista, come un buon uomo e l'autentico cristiano.

tłum. ks. Adam Durak

³¹ Górska, art. cyt., s. 112.